

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94 (477) (092)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-114-124>

Reception of Mykhailo Hrushevskyi's "History of Ukraine-Rus" in modern Ukrainian historiography

Lyubomyr S. Dutko

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

postgraduate student (Ukraine)

e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>

Abstract.

The purpose of the study is to reconstruct the process of understanding M. Hrushevskyi's "History of Ukraine-Rus" in modern Ukrainian historiography. **The research methodology** involves the use of the principles of objectivity, historicism, and systematicity, as well as general scientific and special-historical methods typical for historiographical research. **The scientific novelty** of the article lies in the study of the little-known problem of the reception of M. Hrushevskyi's "History of Ukraine-Rus" in the historiography of the late 20th - early 21st centuries. **Conclusions.** The article has concluded that the research of M. Hrushevskyi's main work has acquired unprecedented intensity during the last three decades. This was facilitated by wider-scale publishing work - the mass reprinting of the original and English-language versions of "History of Ukraine-Rus" made it available to a wide range of readers and researchers. As a result, numerous different-format studies of individual problems and nuances of the grand narrative (historiosophical, methodological, problem-thematic, etc.) as well as attempts to understand it holistically in the context of the progress of Ukrainian studies at the end of the 19th and the beginning of the 21st centuries appeared. These studies convincingly showed "History of Ukraine-Rus" as the most significant historical work for Ukrainian historiography, which metaphorically established the title of "historical passport of the Ukrainian people". At the same time, the mentioned intensity of research reflection makes it possible to outline further historiographical perspectives. Thus, the work on the contextualization of the historiographical ideas and problems of the multivolume work is far from finished. For example, a special elucidation of the specifics of the establishment of the Sobornist ideology on its pages seems to be promising. However, the most important task seems to be the need to synthesize current studies on individual parts of the "History of Ukraine-Rus" and prepare a general work on this monument, which should appear as a collective interdisciplinary project.

Keywords: M. Hrushevsky, "History of Ukraine-Rus", modern Ukrainian historiography, reception.

Рецепція «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в сучасній українській історіографії

Любомир Дутко

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

аспірант (Україна)

e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>

Анотація.

Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення «Історії України-Руси» М. Грушевського в сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів об'єктивності, історизму і системності, а також властивих для історіографічного дослідження загальнонаукових і спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми рецепції «Історії України-Руси» М. Грушевського в історіографії кінця 20 – початку 21 ст. **Висновки.** Підсумовано, що дослідження головної праці М. Грушевського набуло протягом останнього тридцятиліття небаченої раніше інтенсивності. Цьому сприяла поважна публікаторська праця – масове перевидання оригінального й англomовного варіантів «Історії України-Руси» зробило її доступною широким колам читачів і дослідників. Відтак постали численні різноформатні опрацювання як поодиноких проблем і сюжетів гранд-наративу (історіософських, методологічних, проблемно-тематичних та ін.), так і спроби його цілісного осмислення в контексті поступу українознавчих студій кінця 19 – початку 21 ст. Ці дослідження

переконливо показали «Історію України-Руси» як найбільш значущий для української історіографії твір, за яким метафорично закріпився титул «історичного паспорту українського народу». Разом із тим, згадана інтенсивність дослідницької рефлексії уможливорює окреслити подальші історіографічні перспективи. Так, далеко незавершеною є праця над контекстуальним опрацюванням наскрізних історіографічних ідей і проблем багатотомника. Приміром, плідним видається спеціальне з'ясування особливостей утвердження на його сторінках соборницької ідеології. Втім, найважливішою виглядає потреба синтезування сьогоденних студій над поодинокими частинами «Історії України-Руси» і підготовка узагальнюючої праці над цією пам'яткою, що має постати як колективний міждисциплінарний проєкт.

Ключові слова: М. Грушевський, «Історія України-Руси», сучасна українська історіографія, рецепція.

Постановка проблеми. Повернення М. Грушевського в простір української материкової інтелектуальної культури розпочався саме з передруку його головної історіографічної праці – «Історії України-Руси» (далі – «ІУР»). Це було не випадково, адже саме цим метанаративом визначний учений долав інерційність мислення своїх колег-істориків та громадсько-політичних діячів з інших національних середовищ стосовно існування другого за чисельністю слов'янського народу. Завдяки цьому ж багатотомнику М. Грушевський здобув авторитет найвизначнішого літописця свого народу (що знайшло відображення у метафорі «батько української історії») та найкрупнішої постаті української соціогуманітаристики. З огляду на це, протягом останнього тридцятиліття осмислення історіографічного феномену згаданого гранд-нарративу було надзвичайно інтенсивним та призвело до появи широкого кола різножанрових студій. Їхнє підсумування сприятиме підведенню історіографічного балансу між опрацьованими і перспективними сюжетами грушевськознавчого пошуку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на тривалий досліджуваний період 1990-х – початку 2020-х рр., протягом якого відбувається осмислення «ІУР», на сьогодні чимало написано стосовно головних тенденцій новітнього етапу грушевськознавства (Тельвак, 2010; Тельвак, 2011; Тельвак, 2012а; Тельвак, 2013; Тельвак, Тельвак, 2021; Telwak, 2013). Втім, в аспекті з'ясування особливостей новітніх опрацювань доробку Грушевського-популяризатора, здебільшого маємо лише стислі нотатки бібліографічного плану як складові елементи історіографічних студій. При цьому найбільш змістовно сучасний аналіз історіографічної грушевськіани присутній у розвідках останніх років. Тут слід згадати передмови до англomовного видання праці авторства Ф. Сисина (Сисин, 1999), С. Панькової (Панькова, 2016; Панькова, 2018), М. Капралю (Капраль, 2017а; Капраль, 2017b) та Я. Федорука (Федорук, 2013). Найбільш повне на сьогодні узагальнення сучасної грушевськіани, втім і її аспекту, сфокусованого на гранд-нарратив Великого Українця, належить Наталії Романцовій. Вона у ґрунтовній монографії відтворила вітчизняний грушевськознавчий дискурс протягом майже 150-ти років, чимало уваги присвятивши і сучасному його періоду (Романцова, 2019, с.126-146). Втім, у працях цих та інших авторів відсутній комплексний аналіз досліджуваного питання, а також не зауважені студії останнього десятиліття. Ця обставина й зумовила актуальність нашої проблеми.

Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення «ІУР» М. Грушевського в сучасній українській історіографії.

Виклад основного матеріалу. Поштовхом до всебічного дослідження «ІУР» М. Грушевського стало її фототипне репринтне перевидання чималим накладом, що уможливило задовольнити масове зацікавлення широких кіл громадськості та фахівців цим чи не найважливішим для українців історичним наративом. Перший том праці, що вийшов на початку 1990-х рр., супроводжувала ґрунтовна передмова авторства знаних історіографів Валерія Смоля та Павла Соханя. В ній вони, спираючись на практично сторічну традицію осмислення творчої спадщини автора «ІУР», запропонували чимало влучних інтерпретативних спостережень, що стали рамковими для подальших грушевськознавчих пошуків.

Процес створення «ІУР» київські історіографи вповні виправдано розглянули у широкому контексті українознавчих студій другої половини XIX – перших десятиліть XX ст., а також на тлі інтелектуальної біографії самого автора. Вони довели, що ідея написання праці була сформульована вченим ще на зорі наукової кар'єри і відтоді постійно перебувала у фокусі його творчих зацікавлень, структуруючи не лише дослідницький пошук, але й нерідко суспільну активність. Сучасні дослідники наголосили: «Наукові та громадсько-політичні погляди М. С. Грушевського найбільш повно відбито у багатотомній «ІУР» [...] – першому фундаментальному викладі історії українського народу з найдавніших часів і до середини XVII ст.» (Смолий, Сохань, 1994, с. XIX). Ця студія, аргументовано вказують В. Смолий та П. Сохань, була здійснена на підставі власної історіософської схеми та широкої джерельної бази з урахуванням висновків попередників, а також з використанням матеріалів «молодих» у той час

галузей наук – археології, лінгвістики, соціології, фольклору. У підсумку це уможливило історика створити багатогранну, далеко не однозначну, але водночас цільну наукову концепцію нашого народу.

Важливе значення, вперше помітили автори передмови, мала «ІУР» для інтенсифікації українознавчого пошуку у той час, адже висловлені М. Грушевським історіографічні ідеї отримали широкий розголос і нікого не залишили байдужими. Мовиться про те, що односторонні розвивали окреслені у праці сюжети в руслі історичної ідеології автора, тоді як опоненти були змушені шукати нові джерела та пояснювальні моделі для дискусії з авторитетним українознавцем. З огляду на це, вказують сучасні вчені, «ІУР» стала визначним надбанням української історіографії та своєрідним синтезом історичних знань кінця XIX – перших десятиліть XX ст.

Аналізуючи дискурсивні практики М. Грушевського, сучасні вчені довели, що він вважав за потрібне у своїх вступних замітках зупинитися на таких принципових питаннях, як з'ясування вживаної ним термінології, підходів до проблемно-тематичного поділу матеріалу і розміщення його в окремих томах видання тощо. Поряд із цим, вказують київські історіографи, визначний дослідник не міг оминати факторів географічного середовища і природних умов українських земель, колонізаційних процесів, які розгорталися впродовж віків, методики обрахунків чисельності населення й ін. «З'ясування цих питань, – висновують В. Смолій та П. Сохань, – дало автору можливість підвести читача до кращого розуміння загального процесу історичного минулого українського народу» (Смолій, Сохань, 1994, с. XXII).

Далі сучасні дослідники вперше всебічно проаналізували архітектоніку «Історії України-Руси», особливу увагу звернувши на розлогість і вагомість її наукового апарату й історіографічних додатків, що були свідченням небуденної ерудиції автора. Торкаючись змістового наповнення книги, київські дослідники послідовно – від тому до тому – відтворили її проблемно-тематичне багатство, акцентуючи на новаторському характері багатьох спостережень і висновків ученого. При цьому, що не менш важливо, В. Смолій та П. Сохань відновлювали і ті тези М. Грушевського, які скоригувала чи заперечила наука XX ст., залишивши за ними лише історіографічну вартість. Підсумовуючи свій історіографічний аналіз, сучасні дослідники відзначили: «Фундаментальні праці М. С. Грушевського з історії України були на рівні світової історіографії. Незважаючи на дискусійність або застарілість окремих оцінок історичних подій, наукова спадщина М. С. Грушевського (насамперед «ІУР») має непересічне значення. До неї звертались і звертатимуться численні вітчизняні та зарубіжні дослідники. Праці історика спонукають до справжньої роботи і нових наукових пошуків» (Смолій, Сохань, 1994, с. XXXVIII).

Подальші студії над «ІУР» фактично поглиблювали щойно згадані спостереження. Водночас, сучасні дослідники пропонували власне бачення пов'язаних із цією пам'яткою численних історіографічних сюжетів, помітно збагачуючи палітру інтерпретативних моделей. Так, щільну пов'язаність історіографічних ідей «ІУР» з суспільно-політичною практикою М. Грушевського найбільш повно на сьогодні відтворив Сергій Плохій у виданій у Торонто в 2005 р. (перевиданій в Україні в 2011 р.) книзі «Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History». В цій інтелектуальній біографії М. Грушевського ключове місце відведено саме «Історії України-Руси» як потужному інструменту для руйнування російського імперського нарративу про минуле Східної Європи. На противагу останньому, пояснює гарвардський дослідник, М. Грушевський узасаднював автохтонність українського етносу на теренах «від Сяну до Дону», акцентував його роль у становленні й розбудові політичних інститутів Давньої Русі, аргументовано заперечив норманську теорію походження державної влади, спростував імперську теорію про «запустіння» Київщини після монгольської навали й ін. Всі ці історіографічні конструкції, підкреслює С. Плохій, мали визначальний вплив на трансформацію ідеології українського національного руху по обидва боки Збруча й заклали концептуальні та фактологічні підстави під автономічні, а відтак і незалежницькі гасла.

Також уперше сучасний учений відтворив концептуальну стратегію і нарративну логіку відповідей автора «ІУР» на такі ключові питання української історії, як роль еліт і роль мас, статус Богдана Хмельницького як українського героя, зміст поняття «нація», ідея держави та ін. Надзвичайно важливо, що ці питання С. Плохій розглядає в двох контекстах – життєпису героя свого дослідження й видозмін теоретико-методологічного ландшафту соціогуманітаристики XX ст. Все це надає чималої переконливості висновкам гарвардського ученого: «Демонтаж Грушевським російського імперського нарративу [...] став наслідком конструювання українського історичного нарративу. Новий нарратив, ґрунтований на верховенстві нації і території, яку вона займає, виростав із досягнень лінгвістики, антропології (етнології) й археології, які не лише допомогли національним історикам забезпечити тяглість їхніх нарративів, а й полегшили справу відокремлення історії їхніх націй від історії сильніших сусідів» (Плохій, 2011, с. 408).

Щойно з'ясовану історіографічну логіку С. Плохія про безпосередню пов'язаність наукознавчої та суспільно-політичної місії «ІУР» поділяють також інші сучасні грушевськознавці.

Так, один із піонерів материкового грушевськознавства Ігор Гирич в багатьох працях наголошував на необхідності враховувати потужний суспільно-політичний вплив «ІУР» на українство ХХ ст., адже ця праця дала концептуальні орієнтири та доказову фактологічну базу під незалежницькі змагання нашого народу (Гирич, 2001). Про це також пишуть автори найбільш масштабного на сьогодні життєпису М. Грушевського Р. Пиріг та В. Тельвак. На багатьох прикладах вони довели, що з історіографічним значенням багатотомника М. Грушевського тісно пов'язана його політична вагомість, позаяк учений вважав громадським обов'язком і головним життєвим завданням не тільки відтворити минуле України, але й історично обґрунтувати право нашого народу на самостійний культурний і політичний розвиток. Відтак дослідники підсумовують: «Праця М. Грушевського давала поважні теоретичні підстави для подальшого розвитку українського національного руху та легітимізації його домагань» (Пиріг, Тельвак, 2016, с.170; Пиріг, Тельвак, 2021, с.172).

Новий імпульс осмисленню «ІУР» як історіографічного феномену надала реалізація проекту англomовного видання багатотомника, що був здійснений Центром досліджень історії України імені Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Університету Альберти протягом 1997-2021 рр. У цьому масштабному проєкті взяли участь 150 науковців з усього світу, найбільше – з материкової України. Відповідно до обраної редакторами проєкту концепції, кожен з томів супроводжували передмови, в яких сучасному читачеві було запропоновано реконструкцію процесу створення кожного тому, а також відтворено представлену на їх сторінках історичну проблематику в контексті поступу наукового знання протягом ХХ – початку ХХІ ст. Так, перший том супроводжували передмови редактора цілого проєкту Френка Сисина та Анджея Поппе, другий – Пола Холлінгсворта, третій – Світлани Панькової і Роберта Романьчука, четвертий – Роберта Фроста і Світлани Панькової, п'ятий і шостий – Мирона Капрала, сьомий – Сергія Плохія і Френка Сисина, восьмий – Френка Сисина і Мирослава Юркевича, дев'ятий у двох книгах трьох частинах – Френка Сисина, Сергія Плохія, Мирослава Юркевича і Ярослава Федорука; десятый – Ендрю Пернала та Ярослава Федорука.

На жаль, томи англomовного видання доволі епізодично потрапили до українських бібліотек, навіть академічних, тож більшість передмов згаданих авторів так і не стала об'єктом широкої історіографічної рефлексії в Україні. З огляду на це, доцільно звернутися до новаційних ідей цих впроваджень. Так, виразне концептуальне значення має передмова згаданого Ф. Сисина до першого тому «ІУР». В ній він представив головну працю М. Грушевського як ключовий чинник творення національної історіографії. Вже сама назва його роботи, влучно відзначив торонтський професор, була програмною заявою, позаяк наголошувала на тягlostі між середньовічною Руссю та модерною Україною. Піонерним у головній студії М. Грушевського, на переконання сучасного історіографа, було й те, що автор, на протигагу тогочасній залюбленості його колег у політичних структурах, обрав предметом історії український народ та його еволюцію – як в період політичної суб'єктності, так і в часи розділеності між сусідами. Це дозволило йому вперше створити масштабну цілісну картину нашого минулого від ранньоісторичної доби до початку ХХ ст. ««Історія України-Руси» Грушевського, – підсумував Ф. Сисин, – є найбільшим зверненням геніального історика. За широтою підходу та глибиною викладу вона не має рівних в українській історіографії, а обстеження багатьох історичних питань залишилось неперевершеним» (Сисин, 1999, с.28).

Чималою кількістю оригінальних історіографічних спостережень наповнена і передмова Світлани Панькової до третього тому «ІУР». У своєму тексті київська дослідниця сфокусувалася на раніше незнаній проблемі створення та видання визначним істориком цієї частини гранд-нарративу. Ретельно вивчивши рукописні нотатки до тому та відповідні сюжети щоденника й епістолярію М. Грушевського, сучасний історіограф привідкрила перед читачем його творчу майстерню, сповнену пошуків нових джерел і полемічного осмислення здобутків колег, роздумів над багатьма нез'ясованими проблемами, конструювання нових сюжетів тощо. У підсумку, аргументовано вказала С. Панькова, постала третя частина «ІУР» – «надзвичайно важливого в утвердженні концепції монументального проєкту загалом, презентації ідеї осібної цілості й неперервної тягlostі українського історичного процесу» (Панькова, 2016, с.46).

Подібним контекстуальним підходом позначена і реконструкція С. Паньковою творчої лабораторії М. Грушевського при написанні ним четвертого тому «ІУР» (Панькова, 2018). Його особливістю, вказує дослідниця, була поява у столиці Наддніпрянщини, що знаменувало успішність соборницьких зусиль львівського професора з культурного об'єднання поділених збручанським кордоном земляків. Ретельно вивчивши рукопис тому та опрацювавши широке коло різнопланових джерел (щоденник, епістолярій, мемуари та ін.), сучасний історіограф найповніше на сьогодні відтворила процес створення тексту, з'ясувала мотивацію вченого взятися за підготовку його другого видання, відзначила низку новаційних висновків історика концептуального та проблемно-тематичного характеру, виявила особливості обговорення книги в українській, російській та польській науці й ін. Що важливо, ці й інші питання С. Панькова

розглядає на широкому тлі інтелектуальної та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського початку ХХ ст., що збагачує її спостереження багатьма незаними раніше нюансами й надає їм чималої переконливості.

В свою чергу, М. Капраль при аналізі п'ятого і шостого томів «ІУР» зосередився на джерелознавчих та історіографічних сюжетах цих частин гранд-нарративу. На багатьох прикладах львівський дослідник показав, що у згаданих томах читач отримав найбільш виразне для його синтетичних праць поєднання оригінальних історичних концепцій з ретельним опрацюванням широкого джерельного комплексу й критичним осмисленням розлогої історіографії (Капраль, 2017а). Це мало наслідком те, вказує сучасний історіограф, що в українській історіографії п'ятій і шостий томи «ІУР» надалі вважаються неперевершеними при комплексному осмисленні історико-правових й історико-церковних процесів на українських землях литовсько-польської доби. У підсумку М. Капраль відзначив: «[...] Праця М. Грушевського залишається для істориків не тільки прикладом подиву гідної ерудиції та фаховості, підставової критики джерел і літератури, але й джерелом цікавих інтелектуальних аспірацій, конструкцій, гіпотез, а також міфологем зі соціальної, культурної, національної та релігійної історії. Без «Історії України-Руси» М. Грушевського важко уявити інтелектуальний багаж сучасного історика, який досліджує пізні Середньовіччя та ранньомодерний період України, Білоруси, Литви, Польщі. Рецепція, а також критика його концепцій позитивно вплинула на подальший, глибший аналіз переломного для української історії литовсько-польського періоду» (Капраль, 2017b, с.64).

Зрештою, Я. Федорук опрацював проблематику, пов'язану підготовкою та публікацією томів козацького циклу «ІУР». При цьому київський дослідник обрав контекстуальний підхід, зосередившись на ретельному з'ясуванні обставин наукової творчості М. Грушевського років заслання. Опрацювавши розлогий корпус епістолярних, мемуарних і ділових документів, сучасний історіограф реконструював переконливу картину героїчного протистояння опального академіка міцніючому сталінізму єдиною йому доступною зброєю – історичної науки. Завдяки незламності характеру та фантастичній працездатності вченого, а також жертвої допомозі його доньки Катерини, українська історіографія збагатилася фундаментальним опрацюванням доби Хмельниччини, виконаним з позиції національного історичного інтересу. Томи козацького циклу, аргументовано підсумував Я. Федорук, завдяки феноменальній джерельній базі, й по сьогодні є класичною працею для дослідників українського минулого другої половини ХVII ст. (Федорук, 2013)

Спеціальна увага до поодиноких томів «ІУР» була спричинена не тільки реалізацією англomовного проекту, але й дослідницькими зацікавленнями грушевськoзнавців. При цьому найбільше уваги дісталася першому тому гранд-нарративу, в якому сконцентровано авторські роздуми концептуального, методологічного та термінологічного плану, важливі для розуміння всієї його творчої спадщини. Сучасні історіографи єдині в переконанні, що «ІУР» стала своєрідним дзеркалом дисциплінарної еволюції східноєвропейських студій кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., оригінально поєднуючи в собі пізнавальні можливості як класичних (насамперед, позитивізму і ранкеанства), так і модерних (веберіанства, дюркгейміанства, неокантіанства й ін.) парадигм. Таку дослідницьку оптику відновуємо у грушевськoзнавчих працях Л. Зашкільняка (Зашкільняк, 1997), В. Тельвака (Тельвак, 2000а; Тельвак, 2002а; Тельвак, 2002b), О. Яся (Ясь, 2014, с.427-508) та багатьох інших українських дослідників.

Перший том «ІУР» також цікавить дослідників з огляду на унікальну можливість простеження еволюції його творчості. Мовиться про те, що три видання цієї частини праці (1898 р., 1904 р., 1913 р.) дають нагоду зрозуміти вектор творчих пошуків автора у дореволюційні часи. Вперше на цю обставину звернув увагу В. Тельвак. У спеціальній розвідці дрогобицький дослідник з'ясував особливості теоретико-методологічного дискурсу визначного історика у кожному з видань першого тому гранд-нарративу. Сучасний історіограф дійшов аргументованого висновку, що М. Грушевський модернізував свою творчу лабораторію відповідно до парадигмальних змін у європейській соціогуманітаристиці та викликів, що стояли перед українознавством (Тельвак, 2000b).

Поряд із першим томом «ІУР», чимало на сьогодні написано й стосовно наступних частин метанарративу. Такі розвідки зазвичай поставали як спроби проаналізувати особливості інтерпретації М. Грушевським того чи іншого періоду, події чи постаті українського минулого. Подібних проблемно-тематичних студій за матеріалами головної праці визначного історика на сьогодні створено чимало. Наприклад, специфіку дослідження істориком давньоруської доби з'ясовували О. Купчинський (Купчинський, 1994) і М. Брайчевський (Брайчевський, 1991/1992). До презентації вченим литовсько-польського періоду зверталися, серед інших, Н. Яковенко (Яковенко, 2008), М. Капраль (Капраль, 2017b) та Д. Гордієнко (Гордієнко, 2021). Зрештою, дискурсивні практики М. Грушевського при реконструкції подій української козащини вивчали М. Камінський (Камінський, 1994), В. Смолій та В. Степанков (Смолій, Степанков, 1998) й ін.

Крім цього, низка сучасних історіографічних студій сфокусовані на опрацюванні наскрізних проблем «ІУР». Так, о. Ісидор Патрило (Патрило, 1994) і Олександр Домбровський (Домбровський, 2002) всебічно дослідили історико-церковну проблематику на сторінках «ІУР». Вивчення М. Грушевським впливовості економічного чинника на історичну еволюцію нашого народу з'ясували Степан Злупко (Злупко, 1994) і Степан Заброварний (Заброварний, 2002). Мистецтвознавчий дискурс «ІУР» реконструювали Олег Сидор (Сидор, 1994) та Григорій Логвин (Логвин, 1991/1992). Складну проблему ставлення вченого до визначних постатей української історії опрацювала Наталя Яковенко (Яковенко, 1999). Зрештою, до краєзнавчих сюжетів «ІУР» зверталися В. Ягнищак (Лемківщина), М. Гонтар (Барщина), Т. Демченко (Чернігово-Сіверщина), В. Тельвак (Дрогобиччина) та інші дослідники. Таких прикладів проблемно-тематичного осмислення «ІУР» можемо навести чимало.

Насамкінець згадаємо, що чимало протягом останнього тридцятиліття було написано й стосовно питання рецепції «ІУР» в українській історіографії кінця XIX – XX ст. Протягом 1990-х рр. це зазвичай були спроби реконструкції персональних візій метанаративу сучасниками автора. Тут найбільше уваги дісталось всебічному аналізу Франкових рефлексій над головною працею його молодшого приятеля. Сучасні історіографи аргументовано відкинули заідеологізовані тези радянської франкіани та переконливо показали уважне і доброзичливе ставлення Каменяра до «ІУР» як найбільш ґрунтовного опрацювання українського минулого (Гирич, 2007). Зауваження ж визначного письменника, йдеться у сьогodenних студіях цієї проблеми, мають головне уточнюючий і доповнюючий характер, що сприяло модернізації нашої соціогуманістики.

Від початку 2000-х рр. системно проблему рецепції історіографічної творчості М. Грушевського почав вивчати В. Тельвак. Дрогобицький дослідник ввів до наукового обігу чималу кількість пам'яток рецептивної грушевськiани (рецензії, бібліографічні огляди, полемічні статті, некрологічні замітки тощо), які уможливили вперше масштабно реконструювати процес становлення й поглиблення професійного і громадського інтересу до творчості М. Грушевського, а втім і до його «ІУР». В низці статей (Тельвак, 2000а; Тельвак, 2006; Тельвак, 2007; Тельвак, 2008b; Тельвак, 2009; Telvak, Yanyshyn, 2021) і монографій (Тельвак, 2008а, с.40-355; Тельвак, 2012b) сучасний історіограф показав перетворення «ІУР» на важливу, а відтак і культову для української інтелектуальної культури працю, співмірну за впливом на громадськість лише з Шевченковим «Кобзарем». В. Тельвак також аргументовано довів, що полеміка, яка розгорілася довкола як поодиноких томів метанаративу, так і всієї праці в українській, слов'янській та західній історіографії стимулювала дисциплінарне оформлення східноєвропейських студій та привертала увагу до культурних і політичних вимог українського руху.

Найактуальніша спроба дослідження рецепції «ІУР» в українській історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. належить вже згадуваній Н. Романцовій. У низці статей і підсумковій монографії мариупольська дослідниця, оперуючи впровадженням у науковий обіг комплексом джерел, загалом дійшла до подібних з її попередниками висновків про шанобливе ставлення сучасників М. Грушевського до його найголовнішого твору. Випадки ж незгоди з автором «ІУР», аргументовано доводить вона, зазвичай мали компенсаторний і полемічний характер. Вони стосувалися не стільки концептуальних чи термінологічних засад праці, скільки інтерпретації поодиноких подій і фактів українського минулого (Романцова, 2019, с.126-145).

Висновки. У підсумку відзначимо, що дослідження головної праці М. Грушевського набуло протягом останнього тридцятиліття небаченої раніше інтенсивності. Цьому сприяла поважна публікаторська праця – масове перевидання оригінального й англомовного варіантів «ІУР» зробило її доступною широким колам читачів і дослідників. Відтак постали численні різноформатні опрацювання як поодиноких проблем і сюжетів гранд-нарративу (історіософських, методологічних, проблемно-тематичних та ін.), так і спроби його цілісного осмислення в контексті поступу українознавчих студій кінця XIX – початку XXI ст. Ці дослідження переконливо показали «ІУР» як найбільш значущий для української історіографії твір, за яким метафорично закріпився титул «історичного паспорту українського народу». Разом із тим, згадана інтенсивність дослідницької рефлексії уможливорює окреслити подальші пізнавальні перспективи. Так, далеко незавершеною є праця над контекстуальним опрацюванням наскрізних історіографічних ідей і проблем багатотомника. Приміром, плідним видається спеціальне з'ясування особливостей утвердження на його сторінках соборницької ідеології. Втім, найважливішою виглядає потреба синтезування сьогodenних студій над поодинокими частинами «ІУР» і підготовка узагальнюючої праці над цією пам'яткою, що має постати як колективний міждисциплінарний проєкт.

Подяка. Автор статті щиро вдячний всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Брайчевський, М.** (1991/1992). Михайло Грушевський і археологія. *Український історик*. 3-4/1–4, 200–217.
- Гирич, І.** (2001). Спадщина М.Грушевського і сьогодні. *Архівознавство, археографія, джерелознавство*. 4, 115-134.
- Гирич, І.** (2007). Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне. *Франкознавчі студії. Збірник наукових праць*. 4, 590-642.
- Гордієнко, Д.** (2021). Перехід українських земель до складу Польщі та Литви у середині XIV століття в концепції Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. 3, 40–56.
- Домбровський, О.** (2002). Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського (Спостереження і роздуми). *Український історик*. 1–4, 257–265.
- Заброварний, С.** (2002). Економічні погляди Михайла Грушевського. *Український історик*. 1–4, 186–209.
- Зашкільняк, Л.** (1997). Історична спадщина М.Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. *Вісник ЛДУ. Серія історична*, 32, 108-117.
- Злупко, С.** (1994). Наукова спадщина Михайла Грушевського – джерело з історії економічної думки України (Методологічний аспект). *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. 229-238.
- Камінський, М.** (1994). Погляд Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в XVI-XVII століттях. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. 144-154.
- Капраль, М.** (2017а). Дослідницька майстерня Михайла Грушевського при роботі над п'ятим томом "Історії України-Руси": історіографія та джерелознавство. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спецвипуск, 51–59.
- Капраль, М.** (2017b). Михайло Грушевський і створення литовсько-польського циклу "Історії України-Руси". *Записки НТШ*, 270, 55–64.
- Купчинський, О.** (1994). Оцінка Михайло Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича). *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*, 137-143.
- Логвин, Г.** (1991/1992). Українське мистецтво в творах Михайла Грушевського. *Український історик*. 3-4/1–4, 242–248.
- Панькова, С. М.** (2016). Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому "Історії України-Руси" М. Грушевського. *Український історичний журнал*, 3, 18-46.
- Панькова, С. М.** (2018). Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського: між двома «українськими крилами в могутнім національним леті». *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. 1, 59–100.
- Патрило, І.** (1994). Відродження церковного життя в «Історії України-Руси» Михайла Грушевського і сучасні історіографічні дослідження. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*, 176-182.
- Пиріг, Р., Тельвак, В.** (2016). *Михайло Грушевський: біографічний нарис*. Київ : Либідь. 576 с.
- Пиріг, Р., Тельвак, В.** (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС. 572 с.
- Плохій, С.** (2011). *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*. Київ : Критика. 599 с.
- Романцова, Н. І.** (2019). *Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії*. Маріуполь: МДУ. 528 с.
- Сидор, О.** (1994). Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*, 281-288.
- Сисин, Ф.** (1999). "Історія України-Руси" Михайла Грушевського та творення національної історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференції*. 3-30.
- Смолій, В. А., Сохань, П. С.** (1994). Видатний історик України. *Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1 : До початку XI віка*. Київ : Наукова думка, VIII – XXXIX.
- Смолій, В., Степанков, В.** (1998). Проблема української революції в XVII ст. у висвітленні Михайла Грушевського. *Український історик*. 1–4, 122–134.

- Тельвак, В.** (2000a). Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 35–36, 354–366.
- Тельвак, В.** (2000b). Перший том "Історії України-Руси" М.Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. 3, 252–256.
- Тельвак, В.** (2002a). *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX-початок XX століття)*. Дрогобич: "Вимір". 236 с.
- Тельвак, В.** (2007). Перший том "Історії України-Руси" Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. 17, 16–38.
- Тельвак, В.** (2008a). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ–Дрогобич. 494 с.
- Тельвак, В.** (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 3, 29-35.
- Тельвак, В.** (2011). Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2-3 (273), 290-298.
- Тельвак, В.** (2012a). Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 22, 483-498.
- Тельвак, В.** (2012b). *Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Дрогобич. 169 с.
- Тельвак, В.** (2013). Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 6, 104-107.
- Тельвак, В. В.** (2002b). Методологічні основи історичних поглядів М.С. Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). *Київська Старовина*. 2, 3–28.
- Тельвак, В. В.** (2006). Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 5, 67–82.
- Тельвак, В. В.** (2008b). Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 18, 181–203.
- Тельвак, В. В.** (2009). *Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття. Автореф. дис. на здобуття нау. ступ. доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06*. Київ: Інститут історії України НАН України. 39 с.
- Тельвак, В. В., Тельвак, В. П.** (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 5, 4-16.
- Федорук, Я.** (2013). Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934). *Записки НТШ, ССЛХV*, 151–179.
- Яковенко, Н.** (1999). Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій*. 86-98.
- Яковенко, Н.** (2008). Кого та як іншує Михайло Грушевський в "Історії України-Руси". *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ: Інститут історії України НАН України, 89–103.
- Ясь, О.** (2014). Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). 1. Київ, 587 с.
- Telvak, V., Yanyshyn, B.** (2021). „Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes“ of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 25, 1, 71–90.
- Telwak, W.** (2013). Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. XII, 129-136.

References:

- Braichevskiy, M.** (1991/1992). Mykhailo Hrushevskiy i arkheolohiia [Mykhailo Hrushevskiy and archaeology]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. 3-4/1–4, 200–217. [in Ukrainian].
- Нурч, І.** (2001). Spadshchyna M.Hrushevskoho i sohodennia [The legacy of M. Hrushevsky and the present]. *Arkhivoznavstvo, arkheohrafiia, dzhereloznavstvo – Archival studies, archeography, source studies*. 4, 115-134. [in Ukrainian].
- Нурч, І.** (2007). Mykhailo Hrushevskiy ta Ivan Franko: hromadske i pryvatne [Mykhailo Hrushevskiy and Ivan Franko: public and private]. *Frankoznavchi studii. Zbirnyk naukovykh prats – Franko studies. Collection of scientific works*. 4, 590-642. [in Ukrainian].
- Hordiienko, D.** (2021). Perekhid ukrainskykh zemel do skladu Polshchi ta Lytvy u seredyni XIV stolittia v kontseptsii Mykhaila Hrushevskoho [The transition of Ukrainian lands to Poland and Lithuania in the middle of the 14th century in the concept of Mykhailo Hrushevskiy]. *Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzherela – Mykhailo Hrushevskiy. Studios and sources*. 3, 40–56. [in Ukrainian].

- Dombrovskiy, O.** (2002). Protses rozvytku relihiinoi dumky v interpretatsii Mykhaila Hrushevskoho (Sposterezhennia i rozdumy) [The process of development of religious thought in the interpretation of Mykhailo Hrushevskiy (Observations and reflections)]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. 1–4, 257–265. [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L.** (1997). Istorychna spadshchyna M.Hrushevskoho v konteksti skhidnoieuropeiskoi istoriohrafii pochatku XIX st. [The historical legacy of M. Hrushevskiy in the context of Eastern European historiography of the beginning of the 20th century.]. *Visnyk LDU. Serii i storychna – Bulletin of LDU. Historical series*, 32, 108-117. [in Ukrainian].
- Zlupko, S.** (1994). Naukova spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho – dzherelo z istorii ekonomichnoi dumky Ukrainy (Metodolohichniy aspekt) [The scientific heritage of Mykhailo Hrushevskiy is a source of the history of economic thought of Ukraine (Methodological aspect)]. *Mykhailo Hrushevskiy. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv Mizhnarodnoi yuvileinoi konferentsii, prysviachenoj 125-y richnytsi vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho – Mykhailo Hrushevskiy. A collection of scientific papers and materials of the International Jubilee Conference dedicated to the 125th anniversary of the birth of Mykhailo Hrushevskiy*. 229-238. [in Ukrainian].
- Kaminskyi, M.** (1994). Pohliad Mykhaila Hrushevskoho na stanovlennia kozatskoho ladu na Ukraini v XVI-XVII stolittiakh [Mykhailo Hrushevskiy's view on the formation of the Cossack system in Ukraine in the 16th and 17th centuries]. *Mykhailo Hrushevskiy. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv Mizhnarodnoi yuvileinoi konferentsii, prysviachenoj 125-y richnytsi vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho – Mykhailo Hrushevskiy. A collection of scientific papers and materials of the International Jubilee Conference dedicated to the 125th anniversary of the birth of Mykhailo Hrushevskiy*. 144-154. [in Ukrainian].
- Kapral, M.** (2017a). Doslidnytska maisternia Mykhaila Hrushevskoho pry roboti nad piatym tomom "Istorii Ukrainy-Rusy": istoriohrafii ta dzhereloznavstvo [Mykhailo Hrushevskiy's research workshop during the work on the fifth volume of "History of Ukraine-Rus": historiography and source studies]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii i storychna. Spetsvyypusk – Bulletin of Lviv University. The series is historical. Special issue*, 51–59. [in Ukrainian].
- Kapral, M.** (2017b). Mykhailo Hrushevskiy i stvorennia lytovsko-polskoho tsykladu "Istorii Ukrainy-Rusy" [Mykhailo Hrushevskiy and the creation of the Lithuanian-Polish series "History of Ukraine-Rus"]. *Zapysky NTSh – Notes of the SSS*, 270, 55–64., 270, 55–64. [in Ukrainian].
- Kupchynskiy, O.** (1994). Otsinka Mykhailo Hrushevskym aktovoї spadshchyny Halytsko-Volynskoho kniazivstva (hramoty kniazia Lva Danylovycha) [Mykhailo Hrushevskiy's assessment of the deed heritage of the Galicia-Volyn Principality (certificates of Prince Lev Danylovych)]. *Mykhailo Hrushevskiy. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv Mizhnarodnoi yuvileinoi konferentsii, prysviachenoj 125-y richnytsi vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho – Mykhailo Hrushevskiy. A collection of scientific papers and materials of the International Jubilee Conference dedicated to the 125th anniversary of the birth of Mykhailo Hrushevskiy*. 137-143. [in Ukrainian].
- Lohvyn, H.** (1991/1992). Ukrainske mystetstvo v tvorakh Mykhaila Hrushevskoho [Ukrainian art in the works of Mykhailo Hrushevskiy]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. 3-4/1–4, 242–248. [in Ukrainian].
- Pankova, S. M.** (2016). Tvorchia maisternia vchenoho: do istorii napysannia 3-ho tomu "Istorii Ukrainy-Rusy" M. Hrushevskoho [A scientist's creative workshop: to the history of the writing of the 3rd volume of "History of Ukraine-Rus" by M. Hrushevskiy]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 18-46., 3, 18-46. [in Ukrainian].
- Pankova, S. M.** (2018). Chetvertyi tom «Istorii Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho: mizh dvoma «ukrainskymy krylamy v mohutnim natsionalnim leti» [The fourth volume of "History of Ukraine-Rus" by Mykhailo Hrushevskiy: between two "Ukrainian wings in a powerful national summer"]. *Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzherela – Mykhailo Hrushevskiy. Studios and sources*. 1, 59–100. [in Ukrainian].
- Patrylo, I.** (1994). Vidrodzhennia tserkovnoho zhyttia v «Istorii Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho i suchasni istoriohrafichni doslidzhennia [Revival of church life in Mykhailo Hrushevskiy's "History of Ukraine-Rus" and modern historiographical research]. *Mykhailo Hrushevskiy. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv Mizhnarodnoi yuvileinoi konferentsii, prysviachenoj 125-y richnytsi vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho – Mykhailo Hrushevskiy. A collection of scientific papers and materials of the International Jubilee Conference dedicated to the 125th anniversary of the birth of Mykhailo Hrushevskiy*. 176-182. [in Ukrainian].
- Plohiy, S.** (2011). *Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv, 528 s. [in Ukrainian].
- Pyrig, R., Telvak, V.** (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biohrafichniy narys [Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay]. Kyiv, 576 s. [in Ukrainian].

- Pyrig, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiyi: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevskiyi: biography against the background of the times]*. Kherson, 572 s. [in Ukrainian].
- Romantsova, N. I.** (2019). *Mykhailo Hrushevskiyi v istorychnii nauksi (1890–1934 rr.). Problema v ukrainskii istoriografii [Mykhailo Hrushevskiyi in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography]*. Mariupol [in Ukrainian].
- Smolii, V. A., Sokhan, P. S.** (1994). *Vydatnyi istoryk Ukrainy [Outstanding historian of Ukraine]. Hrushevskiyi M. S. Istorii Ukrainy-Rusy : v 11 t., 12 kn. T. 1 : Do pochatku XI vika – Hrushevskiyi M. S. History of Ukraine-Rus: in 11 volumes, 12 books. T. 1: Until the beginning of the 11th century*. Kyiv : Naukova dumka, VIII – XXXIX. [in Ukrainian].
- Smolii, V., Stepankov, V.** (1998). *Problema ukrainskoi revoliutsii v XVII st. u vysvitleni Mykhaila Hrushevskoho [The problem of the Ukrainian revolution in the 17th century in the coverage of Mykhailo Hrushevskiyi]*. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. 1–4, 122–134. [in Ukrainian].
- Sydor, O.** (1994). *Mystetstvo v zhytti ta naukovi spadshchyni Mykhaila Hrushevskoho [Art in the life and scientific heritage of Mykhailo Hrushevskiyi]*. *Mykhailo Hrushevskiyi. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv Mizhnarodnoi yuvileinoi konferentsii, prysviachenoj 125-y richnytsi vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho – Mykhailo Hrushevskiyi. A collection of scientific papers and materials of the International Jubilee Conference dedicated to the 125th anniversary of the birth of Mykhailo Hrushevskiyi*. 281–288. [in Ukrainian].
- Sysyn, F.** (1999). *"Istorii Ukrainy-Rusy" Mykhaila Hrushevskoho ta tvorennia natsionalnoi istoriografii [Mykhailo Hrushevskiyi's "History of Ukraine-Rus" and creation of national historiography]*. *Mykhailo Hrushevskiyi i ukrainska istorychna nauka. Zbirnyk materialiv konferentsii – Mykhailo Hrushevskiyi and Ukrainian historical science. Collection of conference materials*. 3–30. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2000a). *Vyvchennia istoryko-teoretychnoi spadshchyni Mykhaila Hrushevskoho v istoriografii ukrainskoi diaspory (1939–1990 rr.) [Study of the historical and theoretical legacy of Mykhailo Hrushevskiyi in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990)]*. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna – Bulletin of Lviv University. The series is historical*. 35–36, 354–366. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2000b). *Pershyi tom "Istorii Ukrainy-Rusy" M. Hrushevskoho (do problemy evoliutsii istoryko-teoretychnykh pohliadiv) [The first volume of M. Hrushevskiyi's "History of Ukraine-Rus" (on the problem of the evolution of historical-theoretical views)]*. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Franka – Scientific notebooks of the Faculty of History of Ivan Franko Lviv National University*. 3, 252–256. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2002a). *Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevskiyi (end of the XIX – beginning of the XX century)]*. Drohobych, 236 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2007). *Pershyi tom "Istorii Ukrainy-Rusy" Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv [The first volume of Mykhailo Hrushevskiyi's "History of Ukraine-Rus" as assessed by contemporaries]*. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 17, 16–38. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008a). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)]*. Kyiv–Drohobych, 494 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010). *Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevskiyi studies: methodological problems of progress]*. *Kraieznazavstvo – Local history*, 3, 29–35. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2011). *Hrushevskiana Ruslana Pyroha [Hrushevskiana by Ruslan Pyrig]*. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2-3 (273), 290–298. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2012a). *Hrushevskiana na storinkakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalnu» (1991–2010 rr.) [Hrushevskiana on the pages of the "Ukrainian Historical Journal" (1991–2010)]*. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 22, 483–498. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2012a). *Postat Mykhaila Hrushevskoho v istoriografii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [The figure of Mykhailo Hrushevskiyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century)]*. Drohobych, 169 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2013). *Monografichna hrushevskiana: spraba uzahalnennia [Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization]*. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats – Gurdjiev's historical readings: Collection of scientific papers*, 6, 104–107. [in Ukrainian].

-
- Telvak, V. V.** (2002b). Metodolohichni osnovy istorychnykh pohliadiv M. S. Hrushevskoho (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Methodological foundations of the historical views of M. S. Hrushevsky (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Kyivska Starovyna – Kyiv Antiquity*, 2, 3–28. [in Ukrainian].
- Telvak, V. V.** (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskiyi in Polish historiography (late 19th-20th centuries) [Postat Mykhaila Hrushevskoho v polskii istoriohrafii (kinets XIX – XX st.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, 67–82. [in Ukrainian].
- Telvak, V. V.** (2008b). Diialnist Mykhaila Hrushevskoho emihratsiinoi doby v dyskusiakh pershoi polovyny 20-kh rokiv [The activities of Mykhailo Hrushevskiyi during the emigration period in the discussions of the first half of the 20s.]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 18, 181–203. [in Ukrainian].
- Telvak, V. V.** (2009). *Retseptsiiia tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istorychnii dumtsi kintsia XIX – 30-kh rokiv XX stolittia. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stup. doktora istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.06* [Reception of Mykhailo Hrushevskiyi's creative heritage in the historical thought of the end of the 19th – 30s of the 20th century. Dissertation abstract for obtaining the scientific degree of Doctor of Historical Sciences by specialty 07.00.06]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 39 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.V., Telvak, V.P.** (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky science: gains, losses, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, 4-16. [in Ukrainian].
- Zabrovarnyi, S.** (2002). Ekonomichni pohliady Mykhaila Hrushevskoho [Economic views of Mykhailo Hrushevskiyi]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. 1–4, 186–209. [in Ukrainian].
- Fedoruk, Ya.** (2013). Tvorchist Mykhaila Hrushevskoho v ostannii period yoho zhyttia (1931–1934) [The work of Mykhailo Hrushevskiyi in the last period of his life (1931–1934)]. *Zapysky NTSh – Notes of SSS, CCLXV*, 151–179. [in Ukrainian].
- Telwak, W.** (2013). Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, XII, 129-136. [in Polish].
- Telvak, V., Yanyshyn, B.** (2021). „Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes“ of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 25, 1, 71–90. [in English].
- Yakovenko, N.** (1999). Osoba yak diiach istorychnoho protsesu v istoriohrafii Mykhaila Hrushevskoho. Mykhailo Hrushevskiyi i ukrainska istorychna nauka [The person as an actor of the historical process in the historiography of Mykhailo Hrushevskiyi]. *Zbirnyk materialiv konferentsii – Mykhailo Hrushevskiyi and Ukrainian historical science. Collection of conference materials*. 86-98. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (2008). Koho ta yak inshuie Mykhailo Hrushevskiyi v "Istorii Ukrainy-Rusy" [Whom and how does Mykhailo Hrushevskiyi differ in "History of Ukraine-Rus"]. *Obraz Inshoho v susidnikh istoriakh: mify, stereotypy, naukovi interpretatsii: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii – The image of the Other in neighboring stories: myths, stereotypes, scientific interpretations: Materials of the international scientific conference*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 89–103. [in Ukrainian].
- Yas, O.** (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.)* [Historian and style. Prominent figures of Ukrainian historiography in the light of cultural epochs (beginning of the 19th – 80s of the 20th century)]. 1. Kyiv, 587 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 31.05.2024